

УДК 331.45+37.09

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ З ОХОРОНИ ПРАЦІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

**О.І. Запорожець, професор, д.т.н., А.В. Русаловський, доцент, к.т.н.,
Національний авіаційний університет, м. Київ**

***Анотація.** Виконано аналіз стану та ефективності нормативно-правових підстав навчання та перевірки знань з питань охорони праці викладачів вищих навчальних закладів у Головному навчально-методичному центрі Держгірпромнагляду України. Запропоновано повернутися до практики проходження викладачами охорони праці підвищення кваліфікації, розробити Положення про підвищення кваліфікації викладачів охорони праці.*

***Ключові слова:** охорона праці, викладачі, навчання, підвищення кваліфікації.*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПО ОХРАНЕ ТРУДА ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

**А.И. Запорожец, профессор, д.т.н., А.В. Русаловский, доцент, к.т.н.,
Национальный авиационный университет, г. Киев**

***Аннотация.** Выполнен анализ состояния и эффективности нормативно-правовых оснований обучения и проверки знаний по вопросам охраны труда преподавателей высших учебных заведений в Главном учебно-методическом центре Госгорпромнадзора Украины. Предложено возвратиться к практике прохождения преподавателями охраны труда повышения квалификации, разработать Положение о повышении квалификации преподавателей охраны труда.*

***Ключевые слова:** охрана труда, преподаватели, обучение, повышение квалификации.*

ACTUAL QUESTIONS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS FOR THE LABOR PROTECTION OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

**O. Zaporozhets, Professor, Doctor of Engineering Sciences, A. Rusalovskyi, Associate
Professor, Candidate of Engineering Sciences, National Aviation University, Kyiv**

***Abstract.** The analysis of the status and effectiveness of the regulatory basis of learning and knowledge testing on labor protection of university teachers in the Main Educational and Methodological Center of the State Service of Mining Supervision and Industrial Safety of Ukraine. It is proposed to return to the practice of passing the teachers improvement of professional skill, develop a position on the improvement of professional skill of teachers of labor protection.*

***Key words:** a labor protection, teachers, training, improvement of professional skill.*

Вступ

Підвищення кваліфікації викладачів є однією із необхідних умов забезпечення високої якості навчального процесу у вищих навчальних закладах (ВНЗ).

Відповідно до ст. 52 Закону України «Про вищу освіту» [1] педагогічні та науково-педагогічні працівники підвищують кваліфікацію та проходять стажування у відпо-

відних наукових і освітньо-наукових установах як в Україні, так і за її межами. Закон встановлює періодичність підвищення кваліфікації та стажування – не рідше одного разу на п'ять років.

Головною метою підвищення кваліфікації є забезпечення високого науково-теоретичного і методичного рівня викладання дисциплін. Основним завданням підвищення кваліфікації викладачів є удосконалення їх професій-

ної майстерності з урахуванням новітніх досягнень науки та техніки, поглиблення та оновлення знань у галузі спеціальних дисциплін, активних методів та нових технологій навчання, педагогіки та психології вищої школи, загальної культури, методів виховання студентської молоді.

Однак для педагогів, що викладають охорону праці у вищих навчальних закладах, на сьогодні існує особливий порядок навчання та перевірки знань з охорони праці. Його встановлено НПАОП 0.00-4.12-05 «Типове положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці» [2] (далі – Типове положення), і він передбачає (п. 5.2), що «...керівники та викладачі кафедр охорони праці вищих навчальних закладів ... проходять навчання у Головному навчально-методичному центрі Держнаглядохоронпраці».

Чи відповідає цей порядок вимогам чинного законодавства та сучасним потребам забезпечення якісної підготовки з охорони праці випускників вищих навчальних закладів? Відповідь на це запитання потребує детального аналізу.

Аналіз публікацій

Закон України «Про вищу освіту» визначає, що постійне підвищення професійного рівня, педагогічної майстерності є професійним обов'язком викладачів. Для впровадження конкретних механізмів підвищення кваліфікації у формі стажування Міністерство освіти України в 1993 році затвердило «Положення про стажування викладачів вищих навчальних закладів на підприємствах, в організаціях, наукових установах та навчальних закладах» [3]. В ньому вказано, що стажування є однією з основних форм підвищення кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів.

Враховуючи, що різні інші форми підвищення кваліфікації викладачів мають багато особливостей залежно від напрямів педагогічної діяльності та галузей знань, міністерство не розробляло загальнообов'язкового для всіх напрямів і спеціальностей положення про підвищення кваліфікації викладачів. Проте такі положення було впроваджено для галузей та напрямів діяльності викладачів вищої школи.

Наприклад, для викладачів вищих медичних і фармацевтичних навчальних закладів Міністерство охорони здоров'я України наказом від 03.05.93 р. № 95 затвердило «Тимчасове положення про підвищення кваліфікації викладачів вищих медичних і фармацевтичних навчальних закладів, інститутів удосконалення лікарів України», яким визначається порядок безперервного підвищення кваліфікації викладачів шляхом удосконалення їх професійної та педагогічної майстерності. Зокрема первинне, протягом перших п'яти років після зарахування на посаду, але не раніше як через рік після нього, підвищення кваліфікації проводиться на базі факультетів підвищення кваліфікації викладачів і відділення підвищення кваліфікації викладачів певних вищих медичних навчальних закладів. Слухачі виконують передбачені навчальним планом і програмами види навчальної діяльності, проходять педагогічну практику на відповідних профільних кафедрах з подальшим психолого-педагогічним аналізом і оцінкою, виконують атестаційно-випускную роботу, складають підсумковий залік.

Для працівників органів внутрішніх справ України Міністерство внутрішніх справ своїм наказом від 02.07.2008 р. № 319 затвердило «Положення про організацію післядипломної освіти працівників органів внутрішніх справ України», яким детально регламентовано заходи з перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації та стажування працівників відомства. Особливістю цього положення є закріплення вищих навчальних закладів МВС, що здійснюють заходи післядипломної освіти, за органами та підрозділами внутрішніх справ за територіальним принципом.

Ще один характерний приклад стосується викладачів нормативної дисципліни «Безпека життєдіяльності». Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Міністерство освіти і науки України спільним наказом від 01.09.2003 р. № 314/586 затвердили «Положення про підвищення кваліфікації викладачів навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності» [4]. Підвищення кваліфікації викладачів навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності» здійснюється навчальним підрозділом підвищення кваліфікації з проблем запобігання надзвичайним ситуаціям Інституту державного управління у сфері цивільного захисту МНС. Положення перед-

бачає процедуру державної атестації слухачів, захист випускної роботи в атестаційній комісії, причому вимоги до змісту індивідуальних завдань та тема атестаційної роботи розробляються самим слухачем із урахуванням особливостей напрямів підготовки його навчального закладу.

Переважає більшість ВНЗ України затвердила та впровадила у практику власні положення про підвищення кваліфікації викладачів, які враховують профіль та специфіку діяльності цих ВНЗ. Характерною рисою цих положень є те, що вони постійно удосконалюються і враховують новітні тенденції та передовий національний та міжнародний досвід у діяльності з підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

Мета і постановка задачі

Метою публікації є розкриття можливостей удосконалення заходів професійного зростання викладачів з охорони праці вищих навчальних закладів. Це вимагає проведення аналізу стану та ефективності нормативно-правових підстав навчання й перевірки знань з питань охорони праці викладачів вищих навчальних закладів у Головному навчально-методичному центрі Держгірпромнагляду України, а також нормативно-правових актів, які регулюють питання підвищення кваліфікації педагогічних та науково-педагогічних працівників вищої школи. Поставлено також завдання окреслення конкретних заходів щодо забезпечення підвищення кваліфікації викладачів охорони праці з урахуванням накопиченого передового досвіду та обґрунтування необхідності прийняття Положення про підвищення кваліфікації викладачів охорони праці.

Аналіз нормативно-правових підстав навчання та перевірки знань з питань охорони праці викладачів

Після прийняття в 1992 році Закону України «Про охорону праці» було видано Науково-практичний коментар до нього [5], який роз'яснював, що викладачі охорони праці повинні проходити навчання в Держгірпромнагляді. Коментар зазначає, що Закон заклав важливу організаційну форму забезпечення охорони праці, поклавши на Міністерство освіти України (колишня назва МОНмолодьспорту) організацію вивчення основ охорони праці в усіх навчальних закладах

системи освіти, а також підготовку та підвищення кваліфікації спеціалістів з охорони праці. Таку норму було в 1992 році вперше прийнято на законодавчому рівні, а тому необхідно було об'єднати зусилля фахівців відповідних відомств, навчальних закладів та практичних працівників в галузі охорони праці для опрацювання впровадження відповідної концепції і механізму її реалізації. Завдання полягало в той час у створенні наскрізної, багатоступінчастої та безперервної державної системи навчання з охорони праці.

Тому цілком обґрунтованим на той час було прийняття положення, відповідно до якого викладачі охорони праці ВНЗ повинні були проходити навчання та перевірку знань з питань охорони праці в Науково-інформаційному та навчальному центрі Держнаглядохоронпраці (колишня назва Головного навчально-методичного центру Держгірпромнагляду).

Але з плином часу ситуація поступово змінилася. У вищих склалася стійка система викладання нормативних дисциплін з охорони праці для майбутніх фахівців. Стабілізувалися і зміцніли кафедри (цикли) охорони праці, набуло розвитку потужне науково-методичне забезпечення. Ці процеси підтримувалися відповідними законодавчими та нормативно-правовими актами. Нагадаємо найголовніші з них:

- 1998 р. – наказ Міністерства освіти України від 2 грудня 1998 р. № 420 «Про вдосконалення навчання з охорони праці й безпеки життєдіяльності у вищих закладах освіти України», зареєстрований в Міністерстві юстиції України 3 лютого 1999 р. за № 59/3352;
- 2002 р. – нова редакція Закону України «Про охорону праці»;
- 2010 р. – спільний наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду від 21.10.2010 р. № 969/922/216 «Про організацію та вдосконалення навчання з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності та цивільного захисту у вищих навчальних закладах України»;
- 2011 р. – Типові навчальні програми з нормативних навчальних дисциплін «Основи охорони праці» та «Охорона праці в галузі».

У ст. 20 «Навчання з питань охорони праці» Закону в первинній редакції 1992 року маємо:

– «Посадові особи згідно з переліком, затвердженим Державним комітетом України по нагляду за охороною праці, до початку виконання своїх обов'язків і періодично один раз за три роки проходять у встановленому порядку навчання, а також перевірку знань з охорони праці в органах галузевого або регіонального управління охороною праці з участю представників органу державного нагляду та профспілок».

На виконання цього законодавчого положення було видано наказ Держнаглядохоронпраці України від 11.10.93 р. № 94 «Перелік посад посадових осіб, які зобов'язані проходити попередню і періодичну перевірку знань із охорони праці» (був відмінений в 2005 р. у зв'язку із затвердженням нового Типового положення [2]). В цьому Переліку було вказано (п. 2.3):

– «Майстри виробничого навчання, керівники виробничої практики, наставники, вихователі та інші посадові особи, які викладають організацію виробництва, технологію робіт, експлуатацію обладнання, проводять інструктажі з охорони праці та безпеки життєдіяльності з учнівською молоддю і вихованцями».

Через півроку, 4 квітня 1994 року Держнаглядохоронпраці наказом № 30 затвердив «Типове положення про навчання, інструктаж і перевірку знань працівників з питань охорони праці» (його також відмінено в 2005 р.), в якому було встановлено (п. 4.1):

– «Посадові особи відповідно до Переліку посад, затвердженого наказом Держнаглядохоронпраці від 11 жовтня 1993 р. № 94, до початку виконання своїх обов'язків і періодично, один раз на три роки, згідно з наказом керівника відповідного підприємства проходять навчання і перевірку знань з питань охорони праці.

– У спеціалістів виробництва перевіряються знання тих нормативних актів про охорону праці, виконання яких входить до їх службових обов'язків» (кінець цитати).

Все відповідно до закону. Але в додатку 3 до цього Типового положення 1994 року виникає ще один, інший перелік з достатньо дивною для освітян назвою: «Перелік кате-

горій посадових осіб, навчання яких проводиться в учбових закладах». Саме в цьому переліку вперше з'являється згадка про викладачів:

– «Керівники навчально-виховних закладів, заступники керівників, яким підпорядкована служба охорони праці або які виконують її функції, викладачі охорони праці».

Цілком очевидно, що все це не мало ніякого відношення до Переліку посад, затвердженого на вимогу закону «Про охорону праці» наказом Держнаглядохоронпраці від 11 жовтня 1993 р. № 94. Тому вимога Типового положення 1994 року щодо навчання та перевірки знань з питань охорони праці викладачів охорони праці ВНЗ в Науково-інформаційному та навчальному центрі Держнаглядохоронпраці не може бути визнана такою, що базувалася на законодавчій нормі.

Ст. 18 «Навчання з питань охорони праці» чинної на сьогодні редакції Закону «Про охорону праці»:

– «Посадові особи, діяльність яких пов'язана з організацією безпечного ведення робіт, під час прийняття на роботу і періодично, один раз на три роки, проходять навчання, а також перевірку знань з питань охорони праці за участю профспілок».

Отже, стаття 18 однозначно визначає категорію посадових осіб, які проходять навчання та перевірку знань з охорони праці: це «посадові особи, діяльність яких пов'язана з організацією безпечного ведення робіт». Цілком очевидно, що викладачі охорони праці до цієї категорії ніяким чином не можуть бути віднесені. Це підтверджується кваліфікаційними характеристиками та посадовими інструкціями викладачів.

Таким чином, Закон України «Про охорону праці» ніколи не містив і зараз не містить вимог щодо навчання та перевірки знань з охорони праці викладачів ВНЗ.

В додатку 3 до Типового положення [2] міститься «Перелік посад посадових осіб, які проходять навчання і перевірку знань з питань охорони праці». В цьому переліку в розділі «Навчальні заклади» поряд з іншими посадовими особами згадуються «керівники та викладачі кафедр охорони праці».

В п. 5.2 зазначено, що «... керівники та викладачі кафедр охорони праці вищих нав-

чальних закладів проходять навчання у Головному навчально-методичному центрі Держнаглядохоронпраці».

Таким чином, лише тільки в п. 5.2 цього нормативно-правового акта міститься не підтверджена законом вимога щодо існуючого порядку навчання і перевірки знань викладачів охорони праці.

Чому вищі навчальні заклади направляють на навчання та перевірку знань з охорони праці викладачів охорони праці саме в установу Держгірпромнагляду? Які повноваження щодо цього передбачені законом?

Положення про Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України, затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 року №408/2011, передбачає такі функції:

- здійснює нагляд за дотриманням вимог під час проведення навчання і перевірки знань з питань промислової безпеки, охорони праці посадових осіб та інших працівників;
- визначає порядок проведення навчання і перевірки знань з питань промислової безпеки, охорони праці посадових осіб та інших працівників, здійснює нагляд за дотриманням вимог цього порядку;
- погоджує типові навчальні плани і програми навчальних дисциплін «Охорона праці», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі» тощо;
- погоджує типові навчальні плани та програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з охорони праці.

Ось і все. Функції навчання у Держгірпромнагляду у структурі розподілу державних повноважень немає. Але державна служба Держгірпромнагляд як юридична особа має право, передбачене Законом України «Про освіту» (ст. 18), створити і мати у власній структурі освітній заклад. Проте він не може мати ніякої преференції та будь-якого особливого статусу, якщо це не визначено Положенням про Держгірпромнагляд.

Нагадаємо шановному читачеві, що відповідно до п. 4 статті 12 Закону України «Про освіту» (цитуємо) «інші повноваження ... міністерств і відомств України, яким підпорядковані заклади освіти, визначаються положенням про них».

Отже, підпорядковане Держгірпромнагляду державне підприємство «Головний навчаль-

но-методичний центр Держгірпромнагляду України» (далі – ГНМЦ) як навчальний заклад не має жодних особливих повноважень та привілеїв щодо організації і проведення навчання та перевірки знань викладачів охорони праці ВНЗ.

Принциповим моментом є те, що ця проблема не може бути розв'язана термінологічно: мовляв, давайте в Типовому положенні поміняємо слова «навчання та перевірка знань» на термін «підвищення кваліфікації», і все стане на свої місця.

Чи має ГНМЦ відповідний статус та умови для підвищення кваліфікації та стажування викладачів з охорони праці? Проведемо аналіз цього питання за такими компонентами:

А. Законодавчі вимоги.

В. Критерії.

С. Право вільного вибору закладу для підвищення кваліфікації.

А. Законодавчі вимоги визначено у Ст. 47 Закону України «Про освіту», в якій зазначено, що підвищення кваліфікації, а також стажування є заходами післядипломної освіти. Післядипломна освіта визначається як спеціалізоване вдосконалення освіти та професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення й оновлення її професійних знань, умінь та навичок або отримання іншої професії, спеціальності на основі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня та практичного досвіду.

Цей Закон також однозначно визначає перелік закладів післядипломної освіти (ст. 48):

- академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсів комбінати;
- підрозділи вищих навчальних закладів (філіали, факультети, відділення тощо);
- професійно-технічні навчальні заклади;
- науково-методичні центри професійно-технічної освіти;
- відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах.

Викладачі охорони праці, що мають статус педагогічних (ВНЗ 1 – 2 рівня акредитації) або науково-педагогічних працівників (ВНЗ 3 – 4 рівня акредитації), підвищують кваліфікацію та проходять стажування у відповідних наукових і освітньо-наукових установах. Науково-методичні центри (ГНМЦ в тому

числі) не наділені правом на підвищення кваліфікації педагогічних працівників, а тим більше науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації.

В. Основними критеріями є:

- наявність у вищому навчальному закладі ліцензії на здійснення освітньої діяльності за напрямками і спеціальностями для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації;
- наявність затверджених в установленому порядку програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації;
- спроможність навчального закладу забезпечити добір науково-педагогічних кадрів для реалізації програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації.

С. Право вільного вибору закладу для підвищення кваліфікації виражається у праві викладачів на вільний вибір форм, методів, засобів навчання та передбачає право вільного вибору наукових і освітньо-наукових установ для підвищення кваліфікації, стажування. Загальний порядок підвищення кваліфікації регламентований Положенням про стажування викладачів вищих навчальних закладів на підприємствах, в організаціях, наукових установах та навчальних закладах [3].

ГНМЦ одним зі статутних напрямів діяльності має проведення навчання та організацію перевірки знань з питань охорони праці:

- посадових осіб органів центрального та місцевого управління: заступників керівників і спеціалістів міністерств та інших відомств, на яких покладені обов'язки з організації роботи з охорони праці;
- керівників підприємств, фахівців служби охорони праці, членів комісій з перевірки знань з охорони праці;
- посадових осіб, відповідальних за безпечну експлуатацію обладнання підвищеної небезпеки;
- керівників та викладачів кафедр охорони праці вищих навчальних закладів, галузевих навчальних центрів з охорони праці.

Але ця поважна установа за своїм статусом та на підставі вищенаведених умов та критеріїв не може претендувати на підвищення кваліфікації педагогічних та науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації, якими є викладачі охорони праці ВНЗ.

Практика навчання та перевірки знань в ГНМЦ, що склалася протягом останніх майже 20 років, фактично позбавляла викладачів охорони праці ВНЗ права на повноцінне, передбачене Законом України «Про вищу освіту» періодичне підвищення кваліфікації. Навчання та перевірку знань у ГНМЦ вищі навчальні заклади просто вимушені зараховувати викладачам як захід підвищення кваліфікації, оскільки додаткових коштів для окремого підвищення кваліфікації викладачів охорони праці у ВНЗ просто немає.

Отже, здається, що в цій проблемі ми маємо справу зі звичайним правовим рудиментом.

Чи не настала пора повернути викладачам охорони праці ВНЗ їхнє право та обов'язок проходження нормального, відпрацьованого десятиріччями порядку підвищення кваліфікації зі всіма звичними його атрибутами: затвердженою кафедрою індивідуальною програмою, науковою та науково-методичною роботою, опануванням новітніх педагогічних та інформаційних методик, наданням науково-технічної допомоги підприємствам, організаціям, науковим установам, захистом результатів підвищення кваліфікації на засіданні кафедри тощо. Адже саме цього вимагає ст. 18 Закону України «Про охорону праці»: «підготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів з охорони праці з урахуванням особливостей виробництва відповідних об'єктів економіки забезпечуються центральним органом виконавчої влади в галузі освіти та науки».

Сьогодні вимагає постійного нагадування поважній публіці про те, що у всьому світі давно склалися певні атрибути державного та суспільного визнання науково-педагогічних працівників. Передусім йдеться про наукові ступені, вчені звання, періодичне конкурсне обрання на посаду (для педагогічних працівників – атестація), вчену раду вищого навчального закладу, кафедру з її засіданнями та науково-методичними семінарами, відкриті лекції тощо. Чи може в таких умовах процедура періодичного контролю знань з охорони праці більш-менш суттєво впливати на професійну компетентність викладачів вищої кваліфікації – це питання видається риторичним.

На сьогодні існує нагальна потреба у розробці і прийнятті Положення про підвищення кваліфікації викладачів охорони праці, яким можна було б визначити основні параметри повноцінного підвищення кваліфікації з урахуванням специфіки науково-педагогічної діяльності цієї категорії викладачів. Мабуть можна було б передбачити певні контрольні функції (перевірку знань актуальних нормативно-правових актів з охорони праці).

Висновки

1. Закон «Про охорону праці» не регламентує навчання та перевірку знань з охорони праці викладачів охорони праці вищих навчальних закладів.
2. Єдиним чинним нормативно-правовим актом, що встановлює обов'язок викладачів охорони праці проходити навчання та перевірку знань з охорони праці в Головному навчально-методичному центрі Держгірпромнагляду України, є Типове положення [2].
2. Система підвищення кваліфікації викладачів охорони праці ВНЗ вимагає суттєвого реформування, яке повинно повернути законне право на зростання професійного рівня через підвищення кваліфікації.
3. Необхідно розробити, затвердити та впровадити у практику Положення про підвищення кваліфікації викладачів охорони праці.

Література

1. Закон України «Про вищу освіту» № 2984-III від 17.01.2002 // ВВР. – 202. – № 20. – ст. 134.

2. НПАОП 0.00-4.12-05 «Типове положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці». – Затверджено наказом Держнаглядохоронпраці від 26.01.2005 № 15, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 15.02.2005 за № 231/10511. – www.nop.com.ua
3. Положення про стажування викладачів вищих навчальних закладів на підприємствах, в організаціях, наукових установах та навчальних закладах. – Затверджено наказом Міністерства освіти України від 11 травня 1993 р. № 132, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12 липня 1993 р. за № 7. – К.: МОНУ, 1993. – 4 с.
4. Положення про підвищення кваліфікації викладачів навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності». – Затверджено наказом Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Міністерства освіти і науки України від 01.09.2003 р. № 314/586, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 18 вересня 2003 р. за N 824/8145. – www.uazakon.com.
5. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону праці» / С.П. Ткачук, В.В. Андрійчук, З.М. Васильєва та ін. – К.: Основа, 1997. – 528 с.

Рецензент: С.В. Мінка, доцент, к.т.н., ХНАДУ.

Стаття надійшла до редакції 30 липня 2012 р.